

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՀՆԱԽՕՍԱԿԱՆ ՏԵՂԵԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՀԵՂՐԵՏԱՅ

(Շ - Դ - Զ - Է - Թ - Բ - Բ -) .

ՅՈՂՈՒԱԾ ԺԲ.

ԵՐԵՔ ԽՈՐԱՆՔ Ի ՀԻՒՄԻՍԱԿՈՂՄՆ.

Ի Հիւսիսակողմն Համադասայ կոչեցեալ շինուածոյն են ի միում կարգի մերձ առ միմեանս երեք խորանք պատարագի, միաձեք և միակերպք համակ կերտեալք ի սրբատաշ աղնիւ քարանց: Զառաջին խորանն ի թուին ՈԿ (1211) շինեաց Նա - մադին որդի Սմբատայ թուռն Ուքանայ և եղ ի տեղւոջս աստ զգերեզմանս տոհմին իւրեանց, նուիրեաց սուրբ Նշանիս զԾովն զԱրեւունքն շինական և զԿեչեանուտի այգին, զոր թագաւորաց թագաւորն Գէորգի և դուստր նորա Թամարն տուեալ էին նո - ցա վասն շատ ծառայութեանց իւրեանց: Երկրորդ խորանի « Սուրբ Յարութիւն » կոչեցելոյ խաչն անկեալ կործանեալ կայ, ուստի և չունիմք տեղեկութիւն ինչ: Զերրորդ խորանն շին - եաց ի թուին Հայոց ՈԿԹ (1220) իշխանազնեայ Քուրդն, որ - դի Սմբատայ եղբայր Տեառն Բարսղի, նաև զպարիսպն ի վերայ հանգստարանի իւրոյ, բայց ոչ ժամանեաց աւարտել զշինու - թիւնն, զի կոչեաց զնա Տէր, ուստի որդիք նորա Սմբատ և Ու - քան կանգնեցին զխաչն և օրհնեցին զեկեղեցին վասն յիշա - տակի և փրկութեան հոգւոյ իւրեանց:

Արձանագիր ի վերայ ահեղափառ գեղեցիկ խաչին առաջին խորանի, ուր Աստուածածինն ունի ի գիրկս իւր զմանկացեալն Յիսուս, և հրեշտակ Տեառն բուրվառ ի ձեռին առնէ զխրն - կարկութիւն « Ի թուին Հայոց ՈԿ (1211) անուամբն Աստու - ծոյ ես Նաշմադինս որդի Սմբատայ թուռն Ուքանայ և որդիք իմ Սմբատ և Վահրամ յուսացաք ի սուրբ Նշանն Հաղբատայ և եղաք ի տեղւոջ աստ զգերեզմանս մեր և զոր թագաւորաց թագաւորն Գէորգի և դուստրն նորա Թամար վասն շատ ծա - ռայութեան զԾովի սիգելով մեզ էին տուեալ և որ անդ զԱ -

բեռնքն շինական և զՎեչեւնստի այգին վասն Զաքարիայի
Նահնշահին և Իվանէի արեւշատութեան և մեր մեղաց թողու-
թեան: Եւ տէր Յովհանէս և միաբանքս ետուն մեզ զՀոգւոյ
Քալստեան պատարագն, և զայն աւրն՝ որ մեզ տուած է, ի մեր
արդեանց սեղան դնեն, ով խափանէ մեր մեղացն տէր է, և որ
կատարէ, աւրհնին յԱստուծոյ »:

Ի վերայ ճակատագրին երկրորդ խորանին, գրեալ է:

« Սուրբ Յարութիւն աւգնեա՛ ապաւինելոյս ի քեզ Բարսղի »:

Ի վերայ գեղեցկանկար խաչին որ ի գլուխ երրորդ խորանին,
ուր երեւի պատկեր Աստուածածնի բարուր կապեալ ի գոգս
իւր զմանկացեալն Յիսուս:

« Ի թուին Հայոց Ռկթ, (1220) յառաջնորդութեան Տեառն
Յովհաննիսի սուրբ ուխտին Հաղբատայ ես Քուրդս*) որդի Սըմ-
բատայ՝ եղբայր Տեառն Բարսղի շինեցի զեկեղեցիս և զպա-
ր՛սպս ի վերայ Հանգստարանի իմոյ վասն փրկութեան Հոգւոյ
իմոյ և ոչ ժամանեցի կատարել, զի կոչեաց զիս Տէր, և մեք
Սմբատ և Ուքան որդիք նորա կանգնեցաք զխաչս և աւրհնե-
ցաք զեկեղեցիս, որք երկրպագէք յաղաւթս ձեր յիշեցէք
զմեզ և զծնողս մեր »:

Առ դրան խորանացս են դասակարգ դամբարանք մեծի աղա-
նաւոր ի խանացն Նաշմագինայ և որդւոց իւրոյ Սմբատայ,
Վահրամայ նաեւ մեծի ի խանին Քուրդ, և որդւոց իւրոց Սըմ-
բատայ և Ուքանայ և այլոց բազմաց տոհմից սոցա:

ՊԱՐԻՍՊԵՆ.

Այժմեան պարիսպն Հաղբատայ վանից ունելով զՀին Հիմ-
նարկութիւն և ի տեղիս տեղիս կիսով չափ նորոգեալ պահ-
պանէ տակաւին զՀին բարձրուցած կիսաքանդ շինուածս:
Հնաշէն պարիսպն բոլորակաձեւ է, ի ԺՊ, դարուն իշխան

(*) Ո՛վ է այս Քուրդ իշխանն, և յո՞ր ազգատոհմէ են սերունդք սորա
մինչև ցայսօր չէ յայտնի. զսմանէ ոչ ի պատմութեան և ոչ յարձանա-
գրութեան գտանեմք զտեղեկութիւն. բայց զայս միայն բացարանեմ, թէ
աստ յիշեալ Քուրդն, ոչ է Ամիր - Քուրդն Սասունեան Արծրունին յիշա-
տակեալն յարձանագիրս այսր վանից Թ. Հաստուած Յ.

Հայոց Քուրդ որդի Սմբատայ ընդարձակեաց զսլարիսպն ի հիւսիսոյ կողմանց յարեւելս: Երկայնութիւն պարսպի յարեւելից յարեւմուտս է հարիւր քայլ: Իսկ լայնութիւնն աւելի քան զութսուն քայլ: Ի Հին շինուածոց կանգուն մնացեալ են մինչեւ ցարդ արեւմտեան որմունքն և երկօքին կամարաշէն հոյակապ դրունքն. յորոց փոքրագոյնն բաց է դէպ ի գիւղն Հաղբատ, իսկ միւս լայնարձակն յարեւելից կուսէ դէպ ի յաղբիւրն, ուստի գոյ մտանէ ստորեկրեայ ջուրն ի վանս: Արեւելեան դուռն շինեաց Համազասպ արքեպիսկոպոսն որպէս ցուցանէ համառօտ արձանագրութիւնն փոքր խաչաքարին ի մէջ որմոց պարսպին արտաքուստ: « Ի թուին ՈՂԵ. (1246) յառաջնորդութեան տեառն Համազասպայ շինեցաւ... »

ՅԱՊԻՒԱՅ ԵՊ.

ՎԱՐԺԱՐԱՆ (ԶԻԹԱՀԱՆՔ)

Առերի հրաշակերտ զանգակատան Հաղբատայ ի հիւսիսակողմն ի վերայ արձակափայրի կառուցեալ կայ քարաշէն գեղեցկայարմար Վարժարան, բաժանեալ յերկուս արձակ դասակարգ՝ ճարտարաշէն կամարօք և երկու մեծամեծ գմբէթայարկ լուսամտօք, երկայնութիւն որոյ է 43 արշին, իսկ լայնութիւն 13: Սակայն չունելով յիւր վերայ արձանագրութիւն ինչ, չէ՛ յայտ, թէ երբ, յուամէ՞ կառուցեալ է այս ազգօգուտ վարժարան վասն կրթութեան աշակերտելոցն ի մենաստանի աստ: Միմիայն արձանագրութիւն՝ որ ի վերայ որմոց խորանին ձախակողմեան դասու մեծի գաւթին յիշէ զանուն նուիրողի ձիթահանքին ի մենաստանս այսու վերտառութեամբ. « Ես Մամախաթուն ասի զձիթահանքն, որ ի Վահրամայ որդեացն գնեցի՝ և զմի աղին. որ երբ ժամն մերն լինի, զսեղանն մեր յանուն գնեն. ով խափանէ և յետ առնու զձիթահանքն ի վանիցս զվերոգրեալ նշովսն առցէ: » Այլ թէ այս վարժարանի շինուածն է Յիւսէփի, զոր այժմ՝ յետագայք առհասարակ կոչեն ձիթահանք սակս գտանելոյ ի միջի նորա քանի մի պարագայից ձիթահանութեան, տակաւին չէ՛ յայտ. սակայն ըստ գրից ձեւակերպութեանն և ըստ յարմար շինուածոյն առ աւել բերէ զնմանութիւն վարժատան քանթէ չնչին ձի-

թահանքի, որոյ վասն չէր պիտոյ կառուցանել այսչափ մեծա-
վայելուչ շինուած. վասն որոյ ես զայս մեծակառոյց շինուած
կոչեմ իսկապէս վարժարան. ուրանօր երբեմն զվարժապե-
տութեան պաշտօն կատարեցին բազումք ի բանիքուն վարդա-
պետաց վանիցն, մանաւանդ Յովհաննէս Պլուզ վարդապետն
Երզնկացի, և միւս Յովհաննէս վարդապետ սարկաւազ կոչե-
ցեալն, որ ստացաւ զաշակերտս բազումս, յորս յանուանէ-
ցի շատակին՝ Երեմիա, Խաչատուր, Գրիգոր և Յովհաննէս Անե-
ցիք: Այս վանական վարժարան ի ծաղկեալ դրութեան կայր
շարունակ ի Ժ. դարէ մինչև ց ԺԴ. դարն:

ՅՈՂՈՒԹՅՈՒՆ

1) ԱՂԲԻԻՐՆ.

Արտաքոյ պարսաղի վանացն է պատուական աղբիւր ցուրտ
ջրոյ գեղջն, որ բղխեալ ի լեառնէ Սուրբ - Լուսոյ բերեալ է
ընդերկրեայ խողովակօք մինչ ցեղր գեղջն, ուրանօր կառու-
ցեալ է ի վերայ աղբերս գեղեցկայարմար կամարօք քարաշէն
որահ մեծ, յորում բղխեալ ջուրն հոսի ի հինգ քարեայ կեր-
տած մեծամեծ աւազանս: Կից այսր աստուածահաճոյ շին-
ուածոյս է արձակ քարակերտ լիճն, ուր ժողովեալ ջուրցն
եւանէ յոռոգումն պարտիղաց և ծաղկոցաց գեղջն:

Այս շինուած կառուցեալ է ի հայր Յովհաննիսէ արդարա-
վաստակ առաջնորդէ տեղւոյս ըստ արձանագրութեանն որ ի
ճակատ կամարին: Ի թուին 25 (1258) « հաստատուած կա-
մարակապս ի Հայր Յովհաննիսէ ի հալալ ընչից իւրոց. որում
ողորմեսցի Քրիստոս՝ տալով հոգւոյ նորա ի լուսեղէն յարկաց
և յանմահական ջրոյն. Ամէն: »

Ի կամարակապ շինուածոց աղբերն ուղղակի հարթ ճանա-
պարհաւ երկու մղոնաչափ հեռաւորութեամբ գնացեալ յա-
րեւելս կոյս դէպ ի լեառն Սուրբ Լոյս յանդիման լինի ի ձորակի
միում քարակերտ շինուած. որ կոչի Ա-աղան ի ձև միոյ փոք-
րիկ մատրան յորում բղխին յերկուց կողմանց — յարեւելից և
ի հարաւոյ յորդահոս աղբիւրք ցուրտ ջրոց բերեալք ընդեր-
կրեայ խողովակօք ի մերձակայ լերանց և հոսին ի քարակերտ
աւազանն և աստի նմանապէս խողովակօք տարեալ են մինչև

ցեղը գեղջն: Այս քարակերտ փոքրիկ շինուած յաւուրս մեր կառոյց Անտօն արքեպիսկոպոսն ի մարանութենէ Եջմիածնի որ զհետ սրբազնագոյն Նփրեմ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց եկեալ ի 1822 ամի ի սուրբ Նշանի վանս Հաղբատայ և տեսեալ թէ ի տեղւոյն աստի մինչև ական տեղին Քօռ-աղբիւր խախտեալ են խողովակքն բոլորովին, վասնորոյ սիրովն Աստուծոյ յանձն առեալ վերստին նորոգեաց զբոլոր ուղին ջրոյ ի հալալ ընչից իւրոց զամենայն ծախսն վճարելով՝ որպէս երեւի յարձանագրութենէ աստի:

Զովացուցէ Տէր զհոգին

Անտօն արքեպիսկոպոսին.

Աստի մինչև ական տեղին

Նոր նորոգեաց արդեամբ անձին:

Տեղեալ էր սա երեւանցի

Բնիկ միաբան Եջմիածնի: Ի 1827 ամի:

Այժմ յաւազանէ աստի մինչև ցկամարակապ շինուածն աղբեր յեղր գեղջն ջրաբեր ընդերկրեայ խողովակքն խալառ խախտեալ են, և ջուրն ի բազում տեղիս բացուած առուօք գոյ սակաւութիւն հասանէ ի գիւղն: Նորոգութիւն շինուածոց ջրաբեր խողովակացս կարօտի 300 մանէթի և յուսամ զի ոմանք յաստուածասէր անձանց յանձն առցեն զայս շինութիւն ի յիշատակ անուանց իւրեանց:

2) ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ:

Ի յետուստ հոյակապ շինուածոյն աղբեր սկսեալ մինչև ցանապատ կոչեցեալ կուսանաց եկեղեցին գտանի ի վերայ դաշտաձև Բլրոյ խաչազարդ գերեզմանատունն հասարակաց, ուր բաց ի հոյակապ և ի ստուար տապանաքարից գտանին գեղեցկաքանդակ Խաչք հանդերձ արձանագրութեամբք. և քանի մի խաչաքարք անկեալ կործանեալ են յաշխարաւեր թշնամեաց կամ ի հնութենէ ժամանակին, որոյ պատուանդանի ստուար քարինքն այժմ տեսանին: Լեալ է աստ և սրբաշէն մատուռն յանուն սրբոյն Մինասայ զօրավարին, զոր ի յետին ժամանակս խալառ քանդեալ են և զքարինս նորա ի գործ եղեալ են վասն շինութեան մեծի կաթողիկէ եկեղեցւոյն: Ի հիւսիսակողմն գերեզմանատանս գտանի այլ աւերակ մատրանաձև

շինուածոց յանհարթ քարանց, առ որով շար ի շար ամփոփեալ կան մարմինք հին և նոր ննջեցելոց:

Մերձ շինուածոց աղբեր յարեմաեան կողմն գերեզմանատան հսկայաձև կանգնեալ կայ ի վերայ երկուց աստիճանաց բարձր կապուտակ Խաչ քարեայ յանուն սրբոյն Սարգսի զօրավարին, զորմէ ասեն ժողովրդականքն գոլ ոստ (ճիւղք) Սարի — Սուրբ — Սարգիս եկեղեցւոյն՝ որ ի Խաչի — դրան: Այս բարձր խաչաքար ունի ի թիկունս իւր այսօրինակ արձանագրութիւն:

« Շնորհիւն Աստուծոյ ես Յակօբ և Մարգարէս յառաջնորդութեան Տեառն Համազասպայ՝ կանգնեցաք զսուրբ Սարգիսս բարեխաւս մեզ և Մխիթար վարդապետին Քոբայրեցւոյ և հաւր Բարսղի և ննջեցելոց մերոց: Որք երկրպագէք Քրիստոսընկալ սուրբ նշանիս զմեզ յաղաւթս յիշեսցիք ի Տէր. Յիշողքդ աւրհնիք ի Տեառնէ: » Ի թիւս 2Դ. (1275): » Առաջի խաչս գտանին կից առ միմեանս հինգ դամբարանք շիրմաց, պատուեալք ստուար կոփածոյ քարամբք, յորոց երեքն ունին օրօրոցաձև կրկնակի բարձր տապանաքարս ի վերայ գետնամած սալայատակ քարանց առանց արձանագրութեանց:

Փոքր ինչ հեռի ի սոյն խաչաքարէ կանգնեալ կայ կարմրաշէկ քարեայ խաչ ի վերայ բարձր պատուանդանի ունելով զայս արձանագրութիւն:

« Ի թուին ՈԾԶ. (1207) կանգնեցաւ նշանս տէրունական ի վերայ հանգստարանի պատուական քահանային Գրիգորոյ, որք երկրպագէք յիշեցէք ի Քրիստոս: »

Մերձ սորա ի վերայ գեղեցկաքանդակ խաչաքարին փորագրեալ է: « Ի թուիս ՈՂԶ. (1247) կանգնեցաւ խաչս ի վերայ հանգստարանի անպիտան արեղայիցս — Անդրէասի, Պաւղոսի և Յովսէփայ, որք երկրպագէք յաղաւթս յիշեսցիք: »

Ի միջակեգրոնի գերեզմանատանն գտանի ծաղկազարդեալ խաչ այսու արձանագրութեամբ:

« Ի թիւս ՈԶ. (1231) կանգնեցաւ խաչս ի վերայ հանգստարանի սուրբ քահանայի Յովհաննիսի և նորին հարազատի Գրիգորոյ և Սողոմոնի և այլ ընտանեաց նորին և եղբաւր որդեաց Ատոմայ և Աբրահամու, որք երկրպագէք, յաղաւթս յիշեցէք: »

Բաց յայտօշիկ խաչաքարացս բարձր ի վեր կանգնեալ կան

ի վայրի այս գերեզմանատան ի վերայ միակուսւր ստուար պատուանդանաց յոլով խաչաքարք, շքեղադարգեալք վայելուչ քանդակագործութեամբք, յորոց մի քանիքն են առանց արձանագրութեանց և մի քանիքն իսպառ եղծեալ կան անվերժանելի արձանագրութեամբք: Յայսմիկ գերեզմանատան գտանին բազում օրօրոցաձև տապանաքարք, մաշեալք ի հնութեանէ ժամանակին, յորոց յոլովք ունին զսուղ մակագրութիւն ինչ՝ զորօրինակ՝ « Սարկաւագ Էրէցն Է », « Մարգարէ », « Զինաւոր », « Վասակ », « Հասան », « Դաւիթ », « Խաթուն », կարծեմ սա է այն Խաթունն յազգէ Դէսումեանց որ շինեաց զեկեղեցին սուրբ Աստուածածնի: Նաեւ ի վերայ սակաւուց փորագրեալ է թիւ մահուան: Են և յոլով գերեզմանք, որ ծածկեալ կան իսպառ ընդ հողով, մանաւանդ միջակեգրոնի և հիւսիսակողման գերեզմանաքարքն, և մեծի աշխատանաց պէտք են առ ի բանալ զստորերկրեայ հողաթաղ շիրիմս և յօրինակել անտի զտապահագիրս ծածկեալ գերեզմանացն:

(ԿԸՂ-Բ-Ն-Ի-Ի):

Ռուստամ—Բէկ Նրզնկեանց:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՏՐԱՍՏՈՒՈՂ ՍԵՐՆԴԻ ԱՌՈՂԶԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆԸ:

(Ծ-Բ-Ն-Ի-Ի Էրջ ԱԲ-Բ-Կ, Բ. Գ.):

Է.

Այս գլխաւոր բաներն են պահանջում ահա դպրոցներից բժիշկները դալոց սերնդի առողջութեան համար: Բայց բժիշկները չեն սահմանափակվում միայն սոցանով, այլ առաւել հեռուն են գնում: Նոքա յարձակվում են աշակերտների սաստիկ երկար—վեց կամ եօթն ժամեան նստողական գրութեան վերայ, այս գրութեան և այս հանգամանքների մէջ և մարմնամարզութեան համարեա թէ չլինելու վերայ, որովհետեւ այդ առարկան սահմանափակվում է շարաթը մէկ կամ երկու ժամ դասամիջոցով: Այսպէս 1871 թուի Հոկտեմբերին Բերնոկիմի դպրոցական ժողովը քննութեան ենթարկեց այս հարցը: Նա հետեւեալ եզրակացութիւններն ընդունեց. դրպրոցը իւր կազմութեան և իւր գործունէութեան մէջ պէտքէ համապատասխանի հետեւեալ գլխաւոր պահանջներին. նպատակայարմար կազմութիւն